

Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2015. Вип. 19. С. 369–374.

Юрій ФІГУРНИЙ

АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ ЯК ФОРМА НАУКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Людство завжди цікавилось минулим. Зрештою, це зацікавлення допомогло і посприяло створенню археології. Археологія – наука, що вивчає історичний розвиток етнічних спільнот за їхніми матеріальними залишками життя та діяльності, стародавніми речовими пам'ятками (артефактами) та досліджує як окремі старовинні предмети, так і цілісні комплекси, що відкриваються завдяки археологічним розкопкам. На основі отриманих нових знань вченими (археологами, істориками, етнологами, етнографами тощо) фахово відтворюється цивілізаційне минуле людства, яке недостатньо або зовсім не висвітлено писемними джерелами. Саме завдяки археологічним експедиціям дослідники мають можливість отримати важливу і дуже цінну інформацію про найдавніше минуле людства. Археологічна експедиція – це спільнота людей об'єднаних спільними зацікавленнями, що здійснює подорож з метою виявлення старожитніх решток прямо чи опосередковано пов'язаних з минулим людства.

Археологічна експедиція є дієвим засобом археологічних досліджень, оскільки вона дає можливість дослідникам отримати під час шурфувань, обстежень, розкопок різноманітний матеріал (кількісний і якісний), що згодом допоможе їм створити попередні гіпотези, цілісні концепції щодо пояснення, яким чином розвивалися як перші нечисленні кровноспоріднені об'єднання людей (рід, плем'я тощо), так і великі – субетноси і етноси (в археології вони позначаються терміном “археологічні культури”).

Розвиток археологічних експедицій безпосередньо пов'язаний зі становленням і формуванням археології як науки. Якщо перші археологічні експедиції більше нагадували загопи шукачів скарбів, для яких головне – унікальні і коштовні знахідки, то з часом у другій половині XIX – на початку XIX ст. в їх діяльності наукове спрямування стало домінуючим. Саме тому головним підсумком експедиції вже не було виявлення дорогоцінних артефактів (хоча це надзвичайно тішило як самих дослідників, так і широку громадськість та популяризувало археологію – яскравий приклад знаходження Б. Мозолевським у 1971 р. прикраси скіфського володаря – золотої пекторалі), а фахове дослідження старожитностей і комплексне осягнення минулого людства.

Але окрім цих двох найважливіших завдань, археологічна експедиція має ще два не менш суттєвих – підвищення кваліфікаційного рівня дослідників (археологічна практика студентів-істориків, професійна освіта і самоосвіта тощо) та популяризація знань про минувшину серед широких верств суспільства (безпосереднє спілкування експедиційників із місцевими жителями) і засобами масової інформації (журналістами, телевізійниками тощо).

Мета дослідження полягає у тому, щоб осягнути сутність археологічної експедиції як форми наукової комунікації на прикладі дослідження кукрекських стоянок первісної людини біля села Добрянки Тальнівського району Черкаської області у 2003 р.

Серед найвідоміших мезолітичних культур України – кукрекська археологічна культура займає помітне місце. Її пам'ятки відомі від південного Криму до Чорнобиля на півночі, від Мелітополя на сході до Одеси на заході. Відкриття цієї культури пов'язане з ім'ям Г. Бонч-Осмоловського. У 1926 р. він розкопав незвичайну мезолітичну стоянку в горах Криму біля татарського поселення Кукрек. Це незвичне тюркське слово означає півень. Культурний шар пам'ятки містив на той час невідому для археологів кам'яну індустрію, яка складалася з правильних олівцеподібних нуклеусів, круглих скребачок, мікропластинок з притупленим краєм, своєрідних різців з плоским сколом. Однак визначальним виробом для цієї археологічної культури є так званий вкладень кукрекського типу, чи як просто його називають між собою археологи “кукрек”. Він являє собою уламок досить-таки масивної пластини з плоскою підтесною черевця [Залізняк, 2005, с. 80].

Рис. 1. Керівник експедиції Л. Залізняк (в центрі) серед магістрів-археологів на розкопках Добрянки
 Fig. 1. Head of the expedition – L. Zaluzniak (in the center) among magisters-archaeologists on the excavations of Dobrianka site

Мезолітичні стоянки біля с. Добрянка вперше відкриті та прошурфовані в 1994 р. науковим співробітником Інституту археології НАН України к. і. н. В. Степанчуком. Навпроти південної околиці села розташованого на правому березі річки Тікич, на трьох сусідніх мисах тераси були зафіксовані за піднятим матеріалом та результатами шурфування три стоянки з мікролітичним крем'яним інвентарем – Синюха, пункти 1, 2, 3. У процесі подальших археологічних досліджень 2001 та 2003 рр. ці мезолітичні пам'ятки отримали назви Добрянка 3, 1, 2 відповідно. У 2000 р. пам'ятку шурфував лаборант відділу археології кам'яного віку ІА НАНУ Д. Гаскевич [Залізняк, Манько, 2004, с. 137]. Так, у 2001 р. мезолітична стоянка Добрянка 1 розкопувалася на площі 27 м² археологічною експедицією Національного Університету “Києво-Могилянська Академія” (далі – НаУКМА) – начальник експедиції Л. Залізняк [Залізняк, 2002, с. 123–126].

У 2003 р. польові роботи проводилися протягом двох тижнів (17 липня – 1 серпня) археологічною експедицією НаУКМА на пам'ятках Добрянка, пункт 1 – 48 м² (керівник Л. Залізняк), Добрянка 2 – 20 м² (керівник В. Манько), Добрянка 3 – 10 м² (М. Товкайло). Загальна площа трьох розкопів 2003 р. – 78 м² Також Ю. Кухарчук та І. Сапожников провели археологічні розвідки на берегах річок Гнилий Тікич і Велика Вись, здійснили напівінструментальну топографічну зйомку місцевості в районні стоянок Добрянки. Результати досліджень пам'яток Добрянка 1, 2 були опубліковані [Залізняк, Манько, 2004].

Оскільки ця археологічна експедиція поєднувала у собі як науково-практичну й науково-теоретичну, так і навчально-методичну й навчально-популяризаційну складові, то важливим базовим елементом у ній виступали міжособистісні та інституціональні комунікації. Археологія в усі часи була справою життя самовідданих людей, фанатиків науки (у гарному розумінні цього поняття), тому що фінансувалася вона завжди по залишковому принципу. У час пізнього СРСР (70–80-ті рр. ХХ ст.) гроші на пошукові роботи виділялися невеликі, але стабільні. Це давало змогу Інституту археології АН УРСР проводити щорічні тематичні археологічні дослідження як в Україні, так і за її межами. Також археологічні експедиції організовували і проводили провідні вищі учбові заклади як практичні заняття для студентів історичних факультетів. Після відновлення Української державності та поступової олігархізації економіки, деградації державного управління та люмпенізації населення фінансування археологічних досліджень мінімізувалося. Інститут археології НАН України міг лише організувати т. зв.

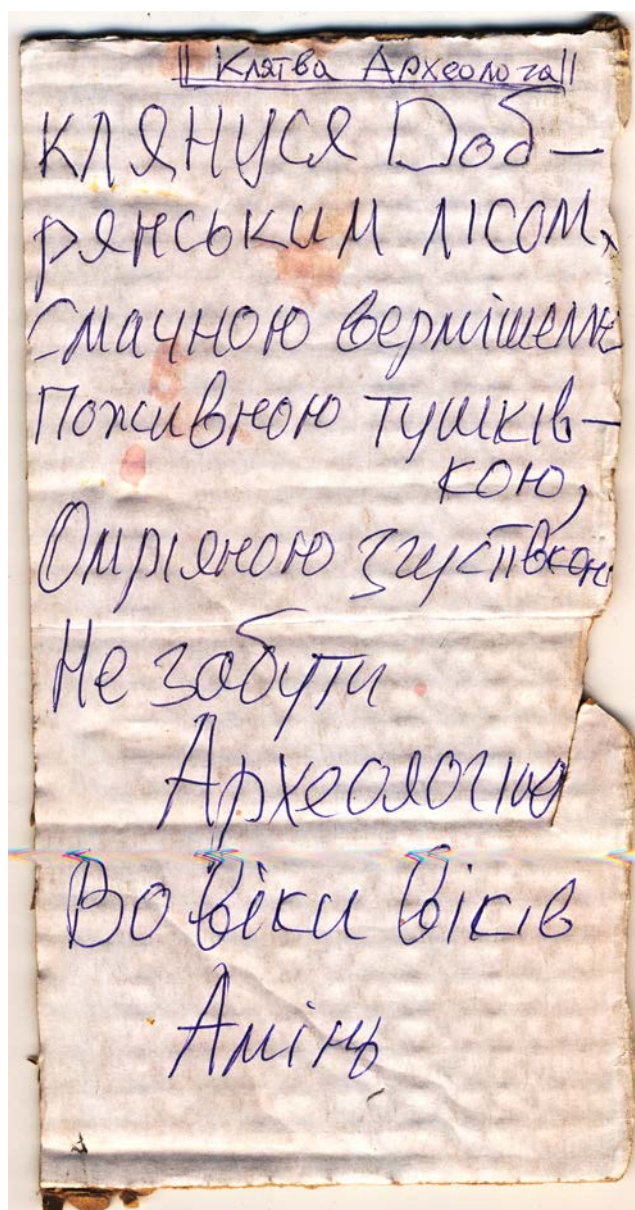

Рис. 2. “Клятва археолога” написана особисто Л. Залізняка до посвяти в археологи
 Fig. 2. “The swear of archaeologist” written personally by L. Zaluzniak for the initiation as archaeologist

“новобудовні експедиції” (пошукові роботи на місці будівництва житлових і промислових об’єктів, шляхів сполучення тощо, які фінансово забезпечувалися чи приватним бізнесом, чи окремим рядком у держбюджеті). Так, археологи-польовики стали переважно кабінетними вченими. Але залишалися ще українські вищі навчальні заклади, які продовжувати практику проведення археологічних експедицій для своїх студентів-істориків. Найбільш креативній дієві академічні археологи почали активно шукати вихід із кризової ситуації. Один з них, Л. Залізник, життєвим гаслом якого є і буде: “Археолог повинен копати!” знайшов власне вирішення цієї проблеми. Враховуючи катастрофічний стан палеоісторичних дисциплін у НаУКМА, він за допомогою викладачів кафедри культурології та археології й кафедри історії та політології, у тісній співпраці з Інститутом археології НАНУ відкрив у НаУКМА у 2000 р. магістерську програму “Археологія та давня історія України”. Завдання дворічної магістратури – підготовка фахівців вищої кваліфікації з археології, первісної історії, антропології, музеєзнавства та проблем охорони пам’яток історії та культури. Навчальна програма складена з врахуванням найкращого досвіду вітчизняної і зарубіжної освіти й науки та залученням до викладання провідних науковців з НАНУ та університетів Києва [Залізник, 2001, с. 4]. Студенти НаУКМА мають змогу не тільки прослухати унікальні авторські курси лекцій провідних археологів України під час навчальних семестрів, але дещо згодом, улітку, закріпити свої теоретичні знання

практичними дослідженнями під час планових археологічних експедицій. Саме з метою поєднання теорії і практики археології Л. Залізник у 2001 р. започатковує і по цей час організовує археологічні експедиції з метою вивчення прадавнього минулого України та підготовки висококваліфікованих українських археологів.

Після приїзду дислокації археологічної експедиції був створений табір, улаштовані намети (житлові й господарські) та збудована допоміжна інфраструктура, а потім проведено обстеження місцевості. Після облаштування розпочалися експедиційні будні: ранкове пробудження, сніданок, шестигодинний робочий день, обід, післяобідня перерва, практичні заняття для студентів-бакалаврів і студентів-магістрів, вечерея, довгоочікуваний відпочинок і приємний сон. Такий розклад життєдіяльності експедиції був щоденним, за винятком дощового

форс-мажору і єдиного вихідного дня. Зважаючи на обмежений час функціонування експедиції, виїзд і повернення до Кисва відбувалися у суботу–неділю.

Загалом завдяки фаховому керівництву Л. Залізняка експедиція успішно виконала усі поставлені перед нею завдання. По-перше, на стоянках Добрянка 1 і Добрянка 2 знайдено та опрацьовано цілісний комплекс крем'яної індустрії з невеличкою кількістю уламків неолітичної кераміки, який залягав в метровій товщі гумусованого піску. Більшість крем'яних виробів типологічно належить до кукрекської археологічної культури. По-друге, незначна кількість дрібних уламків кераміки з домішками рослин та графіту в тісті схоже датується самчинським етапом буго-дністровської неолітичної культури. Про це свідчать прокреслені хрестоподібні орнаментальні композиції та відбитки протягнутого двозубого штампу на черепках, що відносить цю пам'ятку до найраніших, які фіксують становлення неоліту в басейні Південного Бугу. Таким чином, стоянки кам'яної доби біля села Добрянка на річці Тікич фіксують ранній етап просування буго-дністровців на північний схід у Черкаське та Київське Подніпров'я, що врешті-решт призвело до неолітизації останнього у VI тис. до н. е. Матеріали пам'ятки мають важливе значення у вирішенні проблеми неолітизації Надніпрянщини [Залізняк, Манько, Товкайло, 2003, с. 2–3, 25–26].

Але не тільки цей суто академічний звіт є підсумком археологічних досліджень кукрекських стоянок. Дуже важливим чинником, на нашу думку, було те міжособистісне спілкування членів археологічної експедиції, незважаючи на наукові ступені, звання і посади. На час експедиції її учасники стали немовби однією єдиною археологічною родиною однодумців, поціновувачів національної символіки, української минувшини, рідної мови, традиційної кухні, здорового способу життя, експедиційних звичаїв тощо.

Саме під час цієї експедиції була вперше започаткована традиція урочистого підняття національного прапора з початком її діяльності й згортання опісля завершення. Л. Залізняк зі своїми колегами, фаховими археологами й істориками щоденно, під час розкопок, теоретичних і практичних занять (кожен студент вів щоденник археологічних досліджень) і навіть вечорами розповідали учасникам експедиції не лише археологічні анекдоти, байки, легенди і перекази (як же без них), а й вели цілеспрямовані бесіди про українську минувшину й старожитності, з яких студенти “Могилянки” дізнавалися багато цікавої і потрібної їм інформації. За розпорядженням керівника, робочі мови археологічної експедиції як і під час навчального процесу у НаУКМА – українська й англійська, порушників чекали відвали на розкопках.

Важка фізична робота, перебування у постійному русі, цілоще чисте повітря – все це потребувало доброго харчування, яке й отримували “експедиціонери” тричі на день. Окремо треба наголосити про харчовий раціон експедиції. Безумовною його окрасою був класичний український борщ, який щоденно готували чергові по кухні під керівництвом Г. Залізняка. В археологічній експедиції дуже важливе значення має морально-психологічний клімат. Майже півмісяця близько двох десятків особистостей перебувають поза межами цивілізації, тому на перший план виходить завдання згуртувати цих людей і успішно виконати поставлені завдання. У цих непересічних умовах надзвичайно зближує людей міжособистісне спілкування й українська пісня (народна і сучасна). Коли сонце ховалось за небосхилом, а на берег Тікича насувалися надвечірні сутінки “експедиціонери” розпалювали багаття, і розпочинався вечір української пісні. Спочатку, археолог за фахом і бандурист за покликанням М. Товкайло виконував на унікальній бандурі низку класичних українських дум, історичних пісень і балад. Потім ініціативу перехоплювало жваве студентство і вже під звичайну гітару співало різноманітні українські пісні (народні, стрілецькі, повстанські й сучасні). Навіть під час експедиції було створено дві жартівливі пісні, про важке життя студентської молоді у польових умовах.

Популярними серед учасників експедиції були змагання з футболу і волейболу, після-обідні прогулянки лісом до сільської продуктової крамнички, купання у Тікичі, плавання на човні, споглядання чарівного українського лісостепу під час пішохідних туристичних екскурсій до впадіння Тікича у Синюху тощо. Зрештою, все у цьому світі має свій початок і кінець.

Археологія взагалі, й археологічна експедиція зокрема, мають власні “вікові” традиції. Одним з оригінальних елементів експедиційної археології є посвята неофітів у справжніх експедиціоників. Це урочисте дійство відбулося і по завершенні експедиції 2003 р. Після закидання розкопів, увечері була підготовлена смуга перешкод з соснового гілля, лопат, вимірювальних рейок та іншого археологічного реманенту. Як тільки нічні сутінки опанували круті схили Тікича розпочалась посвята в археологи. Кожен неофіт мав здолати ці перешкоди, відповісти на запитання, виконати якесь завдання і, врешті-решт, урочисто прочитати “Клятву Археолога” – написану і затверджену самим Л. Залізником:

*“Клянуся Добрянським лісом,
Смачною вермишелью,
Поживною тушківкою,
Омріяною згустівкою
Не забути Археологію
Во-віки-віків.
Амінь”* [Залізник, 2003].

Після цього ініційований отримував нове ім'я і ставав справжнім археологом-експедиціонером.

Під час археологічної експедиції професорсько-викладацький склад зустрічався із зацікавленими місцевими жителями (мешканцями с. Добрянка) і влаштовував їм низку екскурсій на польових майданчиках. Такі зустрічі посприяли налагодженню добрих стосунків із селянами і популяризації археології та їх знань про первісну історію України. Все це допомагало фаховій комунікації як у самому згуртованому колективі археологічної експедиції, так і поза її межами, у спілкуванні з пересічними українцями, мешканцями навколишніх поселень.

Також хочемо наголосити, що під час експедиції важливими були комунікації між її членами, що представляли різні наукові установи: Інститут археології НАН України, НаУКМА та Науково-дослідний інститут українознавства МОН України. Обмін думками, досвідом і знаннями покращував роботу археологічної експедиції і посприяв її успішному завершенню.

Таким чином, польові дослідження кукрекських стоянок первісних людей біля с. Добрянка у 2003 р. стали, на нашу думку, конкретним прикладом наукової комунікації і призвели до таких результатів: 1) знайдено великий комплекс (кількісний і якісний) археологічних знахідок (знаряддя праці з кременю, уламки неолітичної кераміки тощо); 2) обґрунтовано наукову гіпотезу, згідно якої кукрецькі комплекси Добрянка 1, 2, 3 датуються кінцем VII тис. до н. е. і є перехідним і надзвичайно важливим етапом від мезоліту (VIII–V тис. до н. е.), коли первісна людина удосконаливши старі знаряддя праці, які стають меншими, зручнішими та ефективнішими, створює нові (сокири, тесло, долото), та вперше виготовляє речі, що в майбутньому отримали статус зброї – ножі, кинджали, списи й нарешті винайшла лук і стріли; до неоліту (VII–IV тис. до н. е.), коли Homo Sapiens створила найдавніший глиняний посуд й поступово почала опановувати перші навички відтворювального господарства (землеробства і скотарства), на відміну від привласнюючих способів і форм господарства (збиральництва, мисливства, рибальства), які цілковито домінували до того; 3) здійснено успішну підготовку з практичної і теоретичної археології студентів НаУКМА (бакалаврів і магістрів); 4) проведено низку зустрічей із місцевим населенням, під час яких пересічні українці дізналися про прадавню історію свого краю; 5) оприлюднено матеріали і підсумки археологічної експедиції у польовому звіті й фахових публікаціях, що дало змогу ознайомитися з її результатами всіх зацікавлених як в Україні, так і поза її межами.

ЛІТЕРАТУРА

Залізняк Л.

- 2001 Замість передмови: археологія в НаУКМА // Магістеріум. – Вип. 6: Археологічні студії. – К. – С. 3–5.
2002 Дослідження кукрецької стоянки Добрянка на Черкащині // Археологічні дослідження в Україні 2001 р. – К. – С. 123–126.

Залізняк Л.Л., Манько В.О.

- 2004 Стоянки біля с. Добрянка на р. Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна доба України: збірка наукових статей. – Вип. 5 – К.: Шлях. – С. 137–168.

Залізняк Л.Л., Манько В.О., Товкайло М.Т.

- 2003 Звіт про розкопки стоянок біля села Добрянка Тальнівського р-ну Черкаської області 2003 р. – К. – 26 с.

Залізняк Л.Л.

- 2005 Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація // Кам'яна доба України. – Вип. 8. – К.: Шлях. – 222 с.

Yuriy FIGURNUY

AN ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION AS A FORM
OF SCIENTIFIC COMMUNICATION

An archaeological expedition is analyzed in the article as a form of scientific communication by the example of research of kukrekskyh primitive man sites near the village Dobrianka in Cherkasy region in 2003. The expedition combined the scientific-practical and scientific-theoretical as well as teaching and education-promotional components, the important elements in its functioning were interpersonal and interinstitutional communication. As a result of the archaeological expedition large complex of artifacts was found; scientific hypothesis according to which kukretski complexes of Dobrianka is transitional and very important stage of the Mesolithic to Neolithic was substantiated; the successful preparation of practical and theoretical archeology students NaUKMA was carried out; communication with the local population was established.